

VELKÉ POSTAVY ČESKÝCH DĚJIN

TOMÁŠ
KNOZ

KAREL ST. ZE ŽEROTÍNA
Don Quijote v labyrintu světa

Karel starší ze Žerotína

VYŠEHRAĐ

VELKÉ
POSTAVY
ČESKÝCH
DĚJIN

Cogn

TOMÁŠ
KNOZ

KAREL ST. ZE ŽEROTÍNA

Don Quijote v labyrintu světa

Karel starší ze Žerotína

VYŠEHRAĐ

Publikace byla připravena v rámci výzkumného záměru
Masarykovy univerzity MSM 0021622426
Výzkumné centrum pro dějiny střední Evropy:
Prameny, země, kultura.

Věnuji svému učiteli, profesoru Josefu Válkovi,
znalci života a díla Karla staršího ze Žerotína

Illustrissimo et generoso Domino,
Domino Josepho Válka,
Domino in Borač et Podolí etc.,
Patrono meo colendissimo.

Vyobrazení na s. 4:
Karel starší ze Žerotína ve spisu
Františka Dominika Calina z Marienbergu
Virtus Leonina (1683)

Lektorovali: Mag. Małgorzata Turowska
PhDr. Bronislav Chocholáč, Dr.

© Doc. PhDr. Tomáš Knoz, Ph.D., 2008
Typography © Michaela Blažejová, 2008

ISBN 978-80-7021-956-0

PŘEDMLUVA

Napsat novou biografii Karla staršího ze Žerotína znamená pokusit se tak či onak vyrovnat s předchozími pracemi o tomto moravském velmoži. Je přitom velmi těžké co do kvantity a podrobnosti informací překonat obsáhlou pozitivistickou monografií Petra Chlumeckého. Při volbě metod a struktury nezbyvá nežli vzít v úvahu pozoruhodné dílo Otakara Odložilíka. Ve znalosti žerotínské korespondence, dlouhodobě sbírané nejen v českých archivech, ale prakticky po celé Evropě, dodnes zůstává prakticky nedostižitelným František Hrubý. Zasazením Žerotínova díla do dějin české i evropské reformace zase vyniká předmluva k popularizační edici Žerotínových listů z pera Noemi Rejchrtové. A v neposlední řadě, jak by mohla být překonána geniální všestranná charakteristika osobnosti Karla staršího ze Žerotína, kterou v několika statích s využitím mistrné zkratky vytvořil Josef Válka?

Předkládaná kniha by se chtěla pokusit o pohled na moravského velmože přesahující obvykle využívané folianty bludovských kopiářů Karlovy úřední a soukromé korespondence. Jejím cílem je postihnout osobnost Žerotína v kontextu fenoménu manýrismu jako „doby labyrintu“, v souvislosti s novými poznatky o žerotínských zámcích a jejich uměleckém ztvárnění a v neposlední řadě také přiblížením témat obsažených ve svazcích stojících na Žerotínových knižních regálech. Smyslem této knihy proto není vytvoření historické biografie ve smyslu „Karel starší ze Žerotína a jeho doba“. Jde o charakteristiku osobnosti moravského velmože, jež do značné míry rezignuje na chronologicky řazený výklad i na těžiště v politických dějinách bělohorské éry a naopak se koncentruje nejdůležitější souvislosti a průsečíky Žerotínova života, formující ojedinělou osobnost manýristického aristokrata. V pozadí výkladu stojí otázka po uskutečněných i nenaplněných plánech a cílech Karla staršího

ze Žerotína, po jeho úspěších i neúspěších, po jeho komplikovaném „druhém životě“ a konec konců i po jeho zařazení či naopak vypuštění z učebnic dějepisu i ze symbolického pantheonu moderní české společnosti. Karel starší ze Žerotína nechyběl takřka v žádném z významných přehledů „Čechů, kteří tvořili dějiny světa“, do zjednodušeného vzorového výkladu českých dějin „mezi praotcem Čechem a tatíčkem Masarykem“ však přesto nikdy nepatřil. Spor o Karla staršího ze Žerotína, vedený mnohými staršími i dnešními historiky, je proto nepochybně i sporem o výklad českých a středoevropských dějin jako celku.

Předkládaná kniha o Karlu starším ze Žerotína by nemohla vzniknout bez inspirace, kterou mi po léta poskytuje dílo profesora PhDr. Josefa Války, CSc., a jeho myšlenky o moravské společnosti a kultuře období manýrismu. Stejně tak jsem vděčný profesorovi PhDr. Zdeňku Kudělkovi, CSc., pod jehož vedením jsem se začal věnovat studiu renesančních žerotínských zámků, i profesorovi PhDr. Jiřímu Kroupovi, CSc., který po něm vedení těchto mých prací převzal. Podobně děkuji i profesorovi Dr. Thomasu Winkelbauerovi, který po léta sledoval mé snahy porozumět osobnosti Karla staršího ze Žerotína v kontextu velkých politických procesů první poloviny 17. století, jakými byly například stavovské povstání či pobělohorské konfiskace. Vděkem jsem zavázán také profesorovi Dr. Janu Harasimowiczovi, který mi pomohl otevřít cestu do vratislavských knihoven a archivů a který mě inspiroval svými interdisciplinárními pracemi o dějinách slezské reformace a o jejích projevech v renesančním sepulkrálním umění.

Obzvláštní dík náleží Mag. Małgorzate Turowské a PhDr. Bronislavu Chocholáčovi, Dr., za recenzní posouzení rukopisu a cenné rady a připomínky.

Neméně děkuji i dalším kolegům, kteří mi pomohli při řešení jednotlivých problémů i při nejrůznějších debatách a diskusích, především profesorovi PhDr. Jaroslavu Pánkovi, DrSc., doc. PhDr. Ivaně Čornejové, Ph.D., doc. Mgr. Liboru Janovi, Ph.D., PhDr. Petru Maťovi, Ph.D., Dr. Gézovi Pálffyemu, Dr. Marku Hengererovi, PhDr. Josefu Hrdličkovi, Ph.D., Mgr. Tomáši Borovskému, Ph.D., Dr. Jerzysmu Kosovi, Doc. PhDr. Pavlu Bočkovi, CSc., Mgr. Tomáši Malému, Mgr. Tomáši Parmovi, Mgr. Jiřímu Davidovi, Mgr. Daliboru Janišovi, Ph.D., a Mgr. Janě Janišové, Ph.D.

Za pomoc při sbírání archivních podkladů i při vytváření obrazové složky předkládané publikace jsem povinován díkem celé řadě kolegů z archivů, knihoven a muzeí. Na první místě Mgr. Lucii Křížové a celému kolektivu pracovníků a pracovníků badatelný Moravského zemského ar-

chivu v Brně, PhDr. Karlu Müllerovi a Mgr. Štěpánu Kohoutovi ze Zemského archivu v Opavě, resp. z jeho pracoviště v Olomouci, PhDr. Heleně Klimové a dalším pracovníkům badatelný Národního archivu v Praze, PhDr. Eduardu Mikuškovi a Mgr. Petru Kopiczkovi ze Státního oblastního archivu v Litoměřicích, pracoviště Žitenice, Mag. Małgorzatę Turowskę, Mag. Alicji Borys a všem jejich spolupracovníkům z oddělení starých tisků a oddělení rukopisů Univerzitní knihovny ve Vratislavi, PhDr. Evě Ditterové a Mgr. Aleně Koudelkové z Krajského muzea Karlovarského kraje v Chebu, Marii Havličkové a PhDr. Martě Němečkové z Muzea Brněnska v Ivančicích, Mgr. Hedvice Kuchařové, Ph.D., a Mgr. Janu Pařezovi, Ph.D. ze Strahovské knihovny v Praze, Mgr. Blance Kociánové ze Státního oblastního archivu v Třeboni, Mgr. Dobromile Brichtové z Regionálního muzea Mikulov, Bohumilu Norkovi, kastelánu zámku Telč a panu Radku Poláchovi z Muzea Novojičínska v Novém Jičíně. Dále děkuji Mgr. Lence Janošové z knihovny Historického ústavu FF MU, panu Vilému Kaplanovi a všem pracovníkům oddělení rukopisů a starých tisků Moravské zemské knihovny v Brně. Stejně tak děkuji Mgr. Jiřímu Mitáčkovi, Ph.D. a jeho kolegům z Moravského zemského muzea a Mgr. Martě Vaculínové, Ph.D., Mgr. Marii Klučinové a ostatním pracovníkům Knihovny Národního muzea v Praze. Děkuji PhDr. Františku Hýblvi, řediteli Muzea Komenského v Přerově, PhDr. Jiřímu Lapáčkovi, řediteli Státního okresního archivu v Přerově, ing. Jaroslavu Dytrichovi, kastelánu zámku v Rosicích, panu Lukáši Gregorovi a dalším pracovníkům zámku v Náměšti nad Oslavou, Mgr. Jaromíru Šebetkovi, tajemníku Městského úřadu v Brandýse nad Orlicí, a pánům Stanislavu Skýpalovi a Petru Dostálovi, starostovi a místostarostovi Dřevohostic.

Za přehlédnutí textu a vypracování rejstříku děkuji svému spolupracovníkovi z Výzkumného střediska pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, Mgr. Janu Dvořákovi, a za redakční práce v nakladatelství Vyšehrad redaktorovi tohoto svazku Mgr. Filipu Outratovi a ing. Vladimíru Vernerovi.

Za podporu děkuji prof. PhDr. Jiřímu Malířovi, CSc. a všem svým ostatním kolegům a přátelům z Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a z Výzkumného střediska pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura.

Největší dík nicméně patří mé rodině: Gražyně, Barunce a Tomáškovi.

Úvod: Smutný rytíř neúspěchu

Literární historik Václav Černý napsal roku 1931 o Cervantesově Důmyslném rytíři donu Quijotovi de la Mancha, že *„je parodií rytířských románů, renesančního myšlení, z něhož se zrodila naše doba“*. Ke španělskému donu Quijotovi, pro něhož byl typický život ve snu a v ideálu, boj s obry v podobě větrných mlýnů i proti nepřátelskému vojsku ve skutečnosti tvořenému stádem ovcí, ostatně někdy bývá moderními historiky přirovnáván také současník Miguela Cervantese, pozdně renesanční moravský velmož Karel starší ze Žerotína. Moravský historik Josef Válka o něm napsal, že *„vstoupil do veřejného života způsobem upraveně donquijotským“*. Tuto svou tezi přitom dokládá dvěma citáty z Žerotínovy korespondence, za které by se jistě nemusel stydět ani Cervantesův hrdina: *„Nezávidím těm, kteří doma u peci sedí, pečený jabka jedí a teplé pivo s máslem pijí. [...] Nejsem na druhých závislý a nesvádím už v sobě boj mezi přáním splnit své úmysly a láskou k ženě, spojenou s přáním příliš se nevzdalovat [...] ,mám svobodu o sobě rozhodovat.“¹*

Pokud by měl být Karlův život sledován s jistým odstupem, s určitou dávkou nadsázky či s trpkou ironií, jež mu ostatně byla vlastní, lze jej pokládat za život plný neúspěchů. Karel starší ze Žerotína se s ideály a přístupy hodnými dona Quijota vždy znovu a znovu pouštěl do činností, jejichž cílem byla *„náprava věcí lidských“*, nikdy se mu ovšem nepodařilo své ideály naplnit.

Karel starší ze Žerotína ve svých listech se smutkem glosuje, že se mu nikdy nepodařilo založit rodinu obdařenou potomky, což bylo pro renesanční šlechtice základním předpokladem pro pokračování rodu. Během svého života se sice oženil hned čtyřikrát a všechny své ženy vroucně miloval, vždy však musel se smutkem sledovat, jak jeho mladé manželky v bolestech umírají při porodu či krátce po něm. Až poslední manželka

Kateřina z Valdštejna se dožila vyššího věku. Nicméně v okamžiku sňatku s touto úctyhodnou vdovou již novomanželský pár vzhledem k pokročilému věku obou partnerů na potomky nemohl pomýšlet. Jediný dědic mužského pohlaví zemřel jako dvouletý chlapec a ani dvě Karlovy dcery, Bohunka a Alena ze Žerotína, svého otce nepřezily.²

Karel starší ze Žerotína nebyl úspěšný ani na vojenském poli, což bylo jedno z nejčastějších zaměstnání šlechticů z období třicetileté války. Jako mladý se pustil na pomoc svému souvěrci, francouzskému králi Jindřichovi IV., který na sklonku 16. století bojoval s katolickou ligou. Tažení k Rouenu však dopadlo doslova katastrofou. Žerotín nejdříve vinou špatného počasí na celé týdny uvízl v severoněmeckém přístavním městě Stade. Když se mu konečně podařilo odplout na anglické lodi, dostal okamžitě mořskou nemoc. Místo do bitvy tedy po přistání ve Francii putoval do improvizované nemocnice, kde se vzhledem k neuvěřitelným podmínkám k mořské nemoci přidal ještě zápal plic. Karel starší se proto Jindřichovi Navarrskému snažil pomoci alespoň finančně. Francouzský král Žerotínův tučný obnos sice s díkem přijal, vzápětí však přestoupil na katolickou víru, a Karel starší se tak napříště nesetkal ani se svými penězi, ani se svými ideály. Jediným výsledkem francouzského tažení tak bylo, že si Žerotín rozhněval císaře Rudolfa II., který až do smrti považoval moravského velmože za nedůvěryhodnou osobu a potenciálního vlastizrádce. Nepomohlo, ani když se Žerotín ve snaze císaře si udobřit vydal na tažení proti Turkům do Uher. Neuhnal si zde sice tak zákeřnou nemoc jako jeho švagr Albrecht z Valdštejna, nicméně se tak fyzicky vyčerpal, že se již navždy vzdal jakýchkoliv snah vysloužit si ostruhy na válečném poli a dokonce snad i pokusů vydat se na jakoukoliv delší cestu na koni.³

To, že Karel starší ze Žerotína nebyl ani obratným ekonomem, je vcelku všeobecně známo. I když se v tomto ohledu jeho dosavadní životopisci nechali strhnout zažitým klišé a nebrali v úvahu jeho hluboké znalosti ani dlouholetou praxi v tomto oboru, v obecné rovině lze s jejich názorem souhlasit. Svědčí o tom například některé špatně vynaložené investice, jakou ostatně byla i výše zmiňovaná půjčka Jindřichovi IV. Karel starší ze Žerotína sice pokračoval v důmyslném postupu svého otce při budování rodových sídel, přece jen se však v tomto ohledu dopouštěl většího počtu improvizací. Na rozdíl od Jana staršího ze Žerotína mu navíc nebyla příznivá ani doba, takže posledních patnáct let Karlova života lze bez nadsázky označit za postupný, nicméně trvalý ústup ze slávy. Ani splátky za vynuceně prodané statky Náměšť a Rosice nebyly nikterak úspěšné. Finanční operace byla velmi komplikovaná a prostředníci prodeje Albrecht

1. Komenský: Labyrint světa

z Valdštejna, Pavel Michna z Vacínova a Jan de Witte byli vším, jen ne důvěryhodnými obchodními partnery.⁴

Podobné okolnosti také Žerotínovi zabránily, aby se stal úspěšným budovatelem renesančních zámků a kulturním mecenášem. Stavbu nejvýznamnějších z jeho sídel, které se nacházely v Náměšti nad Oslavou a v Rosicích, zahájil již jeho otec, Karel starší nicméně minimálně v případě Rosic v budování pokračoval. Uplatnil v tomto ohledu kontakty na brněnské a jihomoravské italské stavitele a sochaře, stejně jako styky s vídeňskými a italskými podnikateli v oblasti umění. V rozporu s obvyklým názorem na Žerotínův postoj k umění se dokonce zdá, že se velmi

2. Cervantes: Don Quijote bojuje s větrnými mlýny

dobře vyznal v pozdně renesanční umělecké praxi a že se v tomto ohledu orientoval nejen na západoevropské kalvínské kruhy, ale i na renesanční Itálii, zprostředkující střední Evropě antické umění, tedy sloupové řády na arkádách, ikonologická vyobrazení a groteskovou ornamentiku. Karel starší ze Žerotína dokonce sám dobudoval zámek v Přerově a postavil vodní zámček ve východomoravských Dřevohosticích. Právě posledně jmenovaný případ ovšem svědčí o tom, jak i v oblasti budování zámků zůstávaly plány Karla staršího ze Žerotína nedokončeny. Dřevohostice Žerotín prodal již roku 1618, takže stavbu dokončil jejich nový majitel Jan starší Skrbenský z Hřiště. Už roku 1621 navíc zámek vyhořel, takže ze Žerotínových záměrů zůstaly pouze trosky. Prakticky všechny žerotínské zámky, Náměšť i Rosice, Přerov i Dřevohostice, navíc utrpěly skutečností, že po odchodu Karla staršího ze Žerotína přestaly být šlechtickou rezidencí. Zachované dokumenty k dějinám zámku v Dřevohosticích ukazují, jak rychle se moravská společnost rozcházela s antikizujícími ideami předbělohorské generace moravské aristokracie. Jiným neúspěšným podnikem Žerotína v oblasti kultury byla jeho knihovna, na jejíž vybudování musel Karel starší věnovat neuvěřitelnou energii. Knihy kupoval na knižním veletrhu ve Frankfurtě nad Mohanem, získával je jednotlivými koupěmi od autorů a stejně tak je dědil po předcích a příbuzných. Když musel knihovnu přestěhovat z Rosic do slezské Vratislavi, bylo ovšem zřejmé, že ani tato jeho chloubka nebude mít jednoduché osudy. Co nezničila třicetiletá válka, zlikvidovala ve 20. století druhá světová válka. Dnes zachovaná a identifikovaná sbírka v Univerzitní knihovně ve Vratislavi je pouze fragmentem původního Karlova souboru. Ostatně nedochoval se ani spis o dějinách rodu Žerotínů a dějinách Moravského markrabství, který si kdysi objednal u Jana Amose Komenského a který by měl teoreticky být jedním z klenotů moravského humanistického dějepísectví.⁵

Je samozřejmé, že Žerotínovy životní aktivity směřovaly především do oblasti náboženství a politiky. Již jako mladý šlechtic se Karel holedbal skutečností, že v jeho rodu se po staletí nevyskytla žádná osoba katolické víry, sám se nejen vzdělával v teologii, ale snažil se podporovat Jednotu bratrskou ne pouze slovy, ale také skutky. Ani v tomto ohledu ovšem nebyl příliš úspěšný. Krachem například skončila jeho snaha přenést z Ivančic do Přerova českobratrskou akademii, a poskytnout tak ve svém poddanském městě nový impuls bratrskému školství. Nepodařilo se mu to i přes to, že sem povolal celou řadu českobratrských duchovních, včetně Jana Amose Komenského. Dlouhodoběji se Karlovi staršímu ze Žerotína nepodařilo udržet v chodu ani druhé z center Jednoty bratrské, které se

nacházelo na jeho statcích, a sice bratrské nakladatelství a tiskárnu v Kralicích nad Oslavou. Již na počátku dvacátých let 17. století odtud byla odvezena knihovna a zdejší duchovní se postupně rozešli do bezpečnějších úkrytů na jiných Žerotínových panstvích, popřípadě do emigrace. Hned v prvních letech třicetileté války se potom kralická tvrz s tiskárnou proměnila v ruinu. Je ironií osudu, že právě ve dvacátých letech věnoval Karel starší ze Žerotína nejvíce peněz i osobní energie na ochranu Jednoty bratrské a její duchovní i finanční zajištění v polském i uherském exilu. Neváhal za tímto účelem vymyslet a použít komplikovaný systém komunikace přes zemské hranice. Přesto právě v těchto letech je svými souvěrci v Čechách i na Moravě nejvíce obviňován ze zrady Jednoty bratrské i svých vlastních ideálů. Václav Budovec z Budova nebo Ladislav Velen ze Žerotína jej pronásledují za jeho kontakty s kardinálem Dietrichsteinem i samotným císařem Ferdinandem II. Výsledkem mimo jiné bylo, že Žerotínovo východočeské panství Brandýs nad Orlicí nebylo konfiskováno katolickou stranou, jak by bylo vzhledem k Žerotínovým celoživotním konfesním postojům možné předpokládat, nýbrž naopak českým stavovským direktoriem. Ferdinand II. mu naopak toto dominium po skončení stavovského panství restituoval. Ačkoliv Žerotín své českobratrské ideály nikdy neopustil, přece jen jeho mnohaleté náboženské úsilí kuriózně ústí do snahy přesvědčit svého příbuzného Baltazara ze Žerotína, aby přestoupil na katolickou víru, a zachránil tak pro sebe i Karla zbývající statky a rodové postavení. Přibližně ve stejné době dochází i k další absurdní události. Syn někdejšího Žerotínova italského přítele Gianpietra Orchiho, který po svém moravském kmotrovi dostal křestní jméno Carlo, dostudoval roku 1620 jezuitský seminář v Comu. Svou absolventskou práci věnoval Žerotínovi a moravského velmože v ní nazval mužem pravé (rozuměj katolické) víry. Zatímco mnozí čeští bratři tedy ve dvacátých letech 17. století na Žerotína házeli bláto a špinu, a on se tak ve svém vlastním konfesním táboře dostával do postupné izolace, bylo pod jezuitskou hlavičkou vydáno monumentální laudatio na jeho osobu.⁶

Ani v politice se Karlu staršímu ze Žerotína nevedlo o nic lépe a snad právě v této souvislosti lze nejspíše hovořit o jeho donquijotství. Když se jako mladý šlechtic vracel z dlouhých studijních cest, vytkl si za cíl ještě více kultivovat politický stavovský systém na Moravě. Po sporech mezi císařem Rudolfem II. a jeho bratrem, uherským králem Matyášem, kdy byl Žerotín jmenován do funkce moravského zemského hejtmana, se dokonce zdálo, že se mu to podaří. Matyáš mu za podporu ze strany Moravanů slíbil nejen veškeré náboženské, ale i politické svobody. Žerotín se

stal faktickým místokrálem v zemi a mohl výrazně ovlivňovat její právní i politickou strukturu. Velmi brzy ovšem poznal, že formální svobody ještě nemusí souznít se svobodami skutečnými. Musel bojovat nejen s politickými protivníky v katolickém táboře, kteří po roce 1608 postupovali stále více a více razantně, ale i s radikály mezi evangelíky. Obě tyto skupiny se politicky kompromisního a právně důsledného legalisty Žerotína pokoušely zbavit a neváhaly k tomu použít všech dostupných prostředků. Ještě více se ovšem Žerotín musel potýkat se sobecky vystupujícími osobami, které se politického dění a správy země zúčastňovaly jen v okamžiku, kdy k tomu měly nějaký ryze osobní důvod, například když samy vedly nějaký majetkový spor. Zemské sněmy i soudy se tak absurdně v době, kdy se radikalizovala politická situace, a dalo by se tedy předpokládat i zvýšení politické aktivity zúčastněných stran, začaly čím dál víc vyliďňovat. Mnohá zasedání proto musela končit předčasně, anebo vůbec nebyla zahájena. Z předbělohorské Moravy se místo šlechtické demokracie stávala spíše skupinová oligarchie, kde osobní cíle převládaly nad obecným dobrým a ušlechtilými cíli. Nebylo divu, že Karel starší ze Žerotína roku 1615 na úřad zemského hejtmána rezignoval a odešel do politického ústraní. Roku 1618 i roku 1621 se sice ještě nakrátko dostal do centra politického dění, vzhledem ke své touze po kompromisu a harmonii si ovšem od příslušníků obou politických táborů vysloužil pouze slova pohrdání. Podobně jako tomu bylo v oblasti náboženství, také ve světě práva a politiky se Karel starší ze Žerotína musel na sklonku svého života dožít absurdní situace. Nejdříve byl roku 1623 přizván, aby se zúčastnil přípravy moravského konfiskačního protokolu, a posléze mu dokonce byla kardinálem Dietrichsteinem nabídnuta účast na sestavení Obnoveného zřízení zemského. Žerotínovi se z obou těchto nepříjemných nabídek sice podařilo vyklouznout, ještě více to ovšem posílilo jeho osobní zatrpklost. Posledních osm let svého života strávil v politickém ústraní.⁷

Smůla neopustila moravského velmože ani po smrti. Snad každý z renesančních šlechticů a Žerotínových současníků si přál, aby mu byl vystrojen nádherný pohřeb se slavnostními smutečnými ceremoniemi. Prototypem takové slavnosti byl ve sledované době pohřeb Žerotínova přítele Petra Voka z Rožmberka, popsáný jeho životopiscem Václavem Březanem. Karlu staršímu ze Žerotína byl naopak vypraven pouze tichý pohřeb, při němž navíc bylo zakázáno i vyzvánění zvonů. Českobratrský kostel nad žerotínskou rodovou hrobkou v Brandýse nad Orlicí byl navíc jen několik let poté stržen, takže se na místo posledního odpočinku

4. Štěstěna v dobovém památníku

někdejšího prvního Moravana velmi rychle zapomnělo. Když byly před polovinou 18. století ostatky Žerotínů znovu objeveny, vyvolalo to mezi všemi zainteresovanými značný zmatek, který trval doslova dalších sto let. Výsledkem je, že dnes nelze s určitostí identifikovat ani Žerotínovu lebku, natož jeho další kosterní pozůstatky.⁸

S duchovním dědictvím velkého Moravana to ovšem není o mnoho lepší. Jeho knihovna byla rozvrácena, epistolografické dědictví nadlouho ztraceno. Tomu odpovídal i Žerotínův obraz v české a evropské historiografii, byť se o jeho osudy zajímali i tak velcí duchové, jako byli Mikuláš Adaukt Voigt, Josef Dobrovský, František Palacký nebo Josef Jungmann, a jeho osoba se na celá desetiletí stala předmětem alespoň okrajového zájmu poměrně velkého množství badatelů z nejrůznějších historických oborů. Karlu staršímu ze Žerotína však byla dosud věnována pouze jedna rozsáhlejší monografie. I ta však vznikla již v šedesátých letech 19. století, navíc díky smrti svého autora, moravského historiografa Petra Chlumického, zůstala pouze ve formě fragmentu, dovedeného jen do roku 1612. Ani svěží a metodicky veskrze zajímavé dílo Otakara Odložilíka z meziválečného období dostatečně neodpovídá na všechny otázky z Žerotínova života a je na něm patrná určitá improvizace. V naprosté většině historických prací, které si v menší či větší šíři všímají jeho osobnosti, však Karel starší ze Žerotína zůstává pouze protihráčem či spoluhráčem nějaké jiné osoby. Nejčastěji je jí jeho vlastní švagr, císařský generalissimus Albrecht z Valdštejna, olomoucký biskup a pobělohorský moravský gubernátor František z Dietrichsteina a samozřejmě Jan Amos Komenský. Karel starší ze Žerotína, tato velezajímavá postava středoevropského manýrismu, se tak alespoň prozatím nedočkal kýžené věčné slávy, tolik opěvované renesančními básníky i autory šlechtických epitafů.⁹

Historická epocha, jež zahrnuje i životní období Karla staršího ze Žerotína, bývá dnes obvykle nazývána manýrismem a v dobové literatuře bývala často přirovnávána k labyrintu. Quijotův duchovní otec Cervantes, podobně jako jeho soupevník Calderón de la Barca, ostatně bývá některými moderními badateli označován jako autor *„labyrintu důmyslných zápletek a fantastického čarování, který v bujně barevné nádhře rozvíjí nejušlechtlejší, nejlíbeznější květy, jaké kdy vytvořila poezie“*. Labyrintem nazval jedno ze svých nejznámějších děl Jan Amos Komenský a na brandýském panství *„pod horou Klopoty“*, na území patřícím Žerotínovi, je věnoval svému ochránci a mecenáši. V předmluvě píše o čase nadmíru bouřlivém a plném nepokojů, plném světské marnosti, v němž lze sotva hledat útěchu. Labyrint je pro jejich generaci nejen životem, ale také

hříchem, ztělesněným bájným Minotaurem, světem plným vypočítavosti a nevypočitatelnosti. Nejprve je potřeba najít cestu z labyrintu, aby bylo možno po projití hradem Fortuny a hradem Moudrosti dospět k „*absolutně nezvratnému Bohu*“.¹⁰ Komenského věnování přitom zdaleka není jediným uplatněním motivu „labyrintu“ v žerotínském prostředí, jistě ne náhodou se vyskytuje například i na „svatebním oznámení“ Karlova příbuzného Ladislava Veleny ze Žerotína.¹¹

Don Quijote de la Mancha těsně před smrtí vystřízlivěl ze svého životního snu, opustil dosavadní představy rytíře bez bázně a hany a vrátil se opět do kůže zchudlého španělského zemana, který raději, nežli by žil bez ideálů, umírá. Jan Amos Komenský ve svém posledním spise, nazvaném *Clamores Eliae*, také vystřízlivěl a uvědomil si, že byl po celý život zneužíván nejrůznějšími státníky a obchodníky, kteří podporou jeho politických i vzdělávacích aktivit sledovali především své vlastní cíle. Poznal, že to byli kupodivu pouze nenávidění jezuité, kdo jeho vzdělávací snahy alespoň částečně ve svých školách uvedli do praxe. Také Karel starší ze Žerotína dospěl v závěru svého života k vystřízlivění. Poučil se ze zklamání, jaké zažil roku 1592 při snaze pomoci svým francouzským souvěrcům vedeným Jindřichem Navarrským (Josef Válka se o tomto Žerotínově činu vyjádřil jako o posledním romantickém skutku a o rychlém a dokonalém zmoudření mladého dona Quijota, k němuž stačilo několik týdnů cesty do Francie a osobní poznání lehkomyšlného krále Jindřicha) či jakého se mu ze strany českých stavů dostalo roku 1608 při snaze sesadit z trůnu císaře Rudolfa II., anebo roku 1619 při úsilí o dosažení míru mezi oběma zneprátelenými stranami. Z úvah, které lze nalézt na stránkách jeho dopisů ze závěrečného období života, se zdá, že na svůj život začal nazírat jako na labyrint, který nemá žádného východiska. Samozřejmě kromě cíle ve středu labyrintu, kterým byl shodně pro Cervantese, Komenského i Žerotína křesťanský Bůh neboli lusthauz srdce.¹²

Damnatio et laudatio

Na vnímání a zhodnocení osobnosti Karla staršího ze Žerotína se nepodepsaly pouze jeho reálné osudy a životní příběhy, nýbrž i jejich vyličení a interpretace obsažené v nejrůznějších rodových elogiích, apoteózách, genealogiích, historiích, případně v dalších oslavných spisech a také v nejrůznějších náboženských a úředních polemikách následujících tři století. Právě v nich doznívaly náboženské a politické spory vzrušené epochy na počátku 17. století. Moravský zemský hejtman je v nich líčen spíše jako poněkud mýtická nežli reálná postava a je vnímán především s ohledem na potřeby měnící se doby a objednavatelů literárních děl, nejen vědeckých, nýbrž i značně utilitárních. Není proto divu, že je v nich osobnost někdejšího moravského zemského hejtmána a manýristického aristokrata líčena velmi rozporuplně. S odkazem na vlastní cíl výkladu se lze v některých případech setkat s jeho ostrým odsudkem, jindy s vymazáním z paměti, výjimkou ovšem není ani jednoznačná oslava a ocenění.¹

Šlechtické apoteózy a vymazání z paměti

Nastupující barokní éra, protireformace i postupně se prosazující vnitřní proměny moravské šlechtické společnosti přinesly žánr rodového elogia či apoteózy, který byl sice primárně literárním a historiografickým výrazovým prostředkem, psané texty se však velmi brzy staly také ideovým základem pro nejrůznější výtvarná a architektonická díla, pro rodové sály, využívající celého širokého spektra uměleckých druhů, anebo pro šlechtické rodové síně a sály předků. Ať již byly zmiňované literární

a umělecké prostředky jakékoliv, kombinovaly obvykle momentální stav vědění o dějinách rodu s dobovým pohledem na roli rodových předků. S tím, že klíčovou roli sehrávaly aktivity konkrétních příslušníků rodu v období reformace, nastupující protireformace, stavovského povstání a třicetileté války. Právě aktivity středoevropských šlechticů v těchto dramatických procesech totiž předurčovaly, zda bude nutno konkrétní historické osobnosti v barokních dějinách rodu vyzdvihnout a oslavit, anebo je bude potřeba v rámci rodového panteonu upozadit, či dokonce je zcela vymazat z dynastické paměti. Potomci problematičtějšího aristokrata však přece jen disponovali i prostředky, jak svého předka obhájit, a tím i celý svůj rod představit v lepším světle. Aniž by museli zcela opustit historickou rovinu vyprávění, mohli v rámci metod a možností barokní historiografie i v souladu se stavem skutečných dobových vědomostí obraz jeho osobnosti posunout směrem k mytizované podobě.²

Barokní šlechtické historie i jejich architektonické a výtvarné protějšky v podobě nejrůznějších rodových mauzoleí a sálů se často musely vyrovnávat s problematičtější minulostí některých příslušníků rodu. Nejčastějším důvodem bylo to, že se konkrétní osoby buď v bouřlivých dobách počátku 17. století zapletly do stavovských povstání proti panovníkovi, anebo se s ním alespoň neshodovaly v katolické víře. Jindy ovšem mohlo jít o zcela konkrétní provinění příslušníka rodu, které nemělo s konfesí či politickými aktivitami žádnou bezprostřední souvislost. V každém případě však přítomnost v rodovém panteonu mohla mít negativní vliv na aktuální pozici rodu u dvora či ve společnosti jako celku. Způsoby, jak se potomci kompromitovaných šlechticů a jejich genealogové s komplikovanou situací vyrovnávali, byly velmi různorodé. V některých případech dostačovalo zachovávat mlčení a svého předka či příbuzného prezentovat bez toho, že by se jeho konfesní a politická příslušnost jakkoliv komentovala. Barokní Rakousy i české země tak byly plné nejrůznějších rodových „*míst paměti*“, kde své místo stále měli i předbělohorskí luteránští předkové. I v tom případě, kdy někdejší luteránský kostel, v němž se rodové mauzoleum nacházelo, již dávno podlehl rekatolizaci. Ve známém Sále předků na zámku ve Vranově nad Dyjí, který nechal na sklonku 17. století pro sebe a svůj rod vybudovat Michael Jan II. z Althannu, bylo prezentováno hned několik předbělohorských příslušníků rodu, kteří ve své době tvořili základní trámy šlechtického luteranismu hned ve dvou zemích – v Rakousích a na Moravě. V žádném z výtvarných děl, jejichž prostřednictvím jsou luteránští Althannové představováni, ani v textových částech není jejich konfese zmiňována.

Je ovšem nutno dodat, že tento přístup mohl být uplatněn pouze v těch případech, kdy se příslušník rodu nedostal s panovníkem do žádného jiného rozporu. Jan či Kryštof z Althannu tak mohou být ličeni jako věrní služebníci svého zeměpána, jednou na válečném poli, jednou v úřední službě, a o jejich vyznání se může cudně pomlčet. Carlo Andrea Orchi ve svém laudatiu na Karla staršího ze Žerotína, sepsaném na jezuitském gymnáziu v Comu, hovořil o svém kmotru jako o muži čisté víry. Pouze obezřetně nezmínil, že se víra Karla staršího ze Žerotína nezakládala na katolické konfesi.³

Poměrně častou metodou jak se vyrovnat s nepříjemnou minulostí bylo upozadění nechtěného člena rodu. V případě zvěčnění šlechtice prostřednictvím náhrobníku nebo tumby pak někdy stačilo přenést je do boční lodi či odlehlé kaple. V knihách rodových historií se takové osoby sice zmiňují, ale uvádějí se v omezeném nebo poněkud pozměněném a hlavně nezávadném kontextu. Snad lze za takovou osobnost považovat bratra Michaela Adolfa z Althannu Quintina, který si zachoval svou původní luteránskou konfesi, nicméně zůstal věrný císaři. Představuje tak střed mezi svými radikálními bratry, rebelem Volfem Dětrichem a konvertitou Michaelem Adolfem. Quintin tak sice nebyl z barokních althannovských apoteóz zcela vymazán, nicméně objevuje se vždy spíše v pozadí a je představován jako vcelku bezvýznamný příslušník rodu.⁴

Damnatio memoriae neboli vymazání z paměti se uplatňovalo spíše v omezených případech, kdy byl příslušný předek v rámci rodu obzvláště významnou osobností a přitom se dopustil bezprecedentního zločinu proti císařskému majestátu a kdy byla jeho konfese, za změněných podmínek vnímaná jako kacířská, projevována nejen aktivně, ale i v rozporu s panovnickými dekrety. Pak bylo nutno z rodových apoteóz dané příslušníky buď zcela vyloučit, anebo se od nich i otevřeně a proklamativně distancovat. Šlechtičtí historikové museli v takových případech obvykle hledat takové osoby a takové skutky, které by činy provinilce dostatečně vyvážily a které by ve svém díle mohli vůči němu postavit do protikladu. Osobou, jež byla v althannovských raně barokních jezuitských elogích důsledně vymazána z paměti, byl Volf Dětrich na Jaroslavicích a Vranově nad Dyjí, který se jako důsledný a politicky rozhodný luterán v době stavovského povstání významně zasloužil o spolupráci mezi radikálními křídly odbojných stavů v Rakousích a na Moravě. Není divu, že jeho socha ve vranovském Sále předků zcela chybí. Do protikladu k této černé ovci byl naopak postaven jeho bratr Michael Adolf z Althannu, jenž se stal hlavním hrdinou výše uváděných jezuitských oslavných spisů a jemuž se

dostalo čestné místo i v Sále předků. Do barokního dějepisectví se tak dostal princip, s nímž byl během prvních tří desetiletí 17. století v politické praxi konfrontován i Karel starší ze Žerotína. V jeho intencích byli proti sobě nejednou stavěni nejbližší příbuzní, často otec a syn nebo dva sourozenci. Císařský důstojník Rudolf z Tiefenbachu byl stavěn do kontrastu se svým bratrem, rebellem Fridrichem, nejvyšší český purkrabí Adam mladší z Valdštejna s odbojným nejvyšším maršálkem Pertoldem Bohobudem z Lipé, konvertita a Dietrichsteinův chráněnc Lev Vilém z Kounic se svým kacířským otcem Oldřichem i bratrem Karlem. V případě valašskomeziříčské větve Žerotínů byl povstalec Janu Jetřichovi kladen za vzor jeho bratr, konvertita Baltazar. Sám Karel starší ze Žerotína sehrával v tomto vyhraněném vnímání světa a lidí nejednoznačnou úlohu. S císařem se neshodoval ve víře, což ho v očích barokní společnosti, upřednostňující konvertity z prostředí jeho rodiny a stavu, jakými byli například Albrecht či Adam z Valdštejna, nepochybně diskreditovalo. Na druhou stranu se však v kritickém okamžiku nepostavil proti Ferdinandovi II., a tak se v některých dílech stal zase on prohabsburským protikladem svého rebelského bratrance Ladislava Veleny. A právě komplikovanost a nejednoznačnost osobnosti Karla staršího ze Žerotína se měla stát východiskem těch barokních žerotínských apologií, jež se zároveň staly i obranou někdejšího zemského hejtmána.⁵

Ctnost žerotínského lva a Slunce mezi planetami

Barokní šlechtické genealogie a apoteózy vznikaly v prostředí všech významnějších rodů. Obzvláštní důraz na jejich vyznění a podobu ovšem kladli ti moravští aristokraté, v jejichž rodech se v minulosti vyskytly černé stíny v podobě kacířství a spojení s „*ohavnou rebelií*“. Právě tak tomu bylo i u Žerotínů druhé poloviny 17. století. Z mohutného aristokratického rodu, který na začátku tohoto století náležel k největším, nejbohatším i nejmocnějším v zemi, překonaly bělohorskou krizi pouze dvě linie. Přerovsko-valašskomeziříčská linie zachránila své majetky a postavení díky včasné konverzi Baltazara ze Žerotína ke katolictví, přesto se musela s kacířskou a rebelantskou minulostí svých předků dlouho vyrovnávat. Dělo se tak mimo jiné i v rámci dlouho trvajícího majetkového sporu o Valašské Meziříčí a Tylovice, při jehož projednávání vždy znovu a znovu zazníval argument pochybné minulosti Baltazarova otce i bratra.⁶

S ještě větší vehemencí se ovšem o své místo v barokní společnosti druhé poloviny 17. století museli drát příslušníci severomoravské velkolosinské linie rodu Žerotínů. Ti byli kvůli osobě Přemyslava II. ze Žerotína kompromitováni nejen svou konfesní příslušností, ale i bezprostředním příbuzenským svazkem s jedním z největších a nejzarytějších stavovských arcirebelů vůbec, s Jáchymem Ondřejem Šlikem z Pasaunu. Luteránská svatba mezi Přemyslavem ze Žerotína na Vízmberku a Velkých Losinách a Marií Annou Šlikovnou z Pasaunu, celebrowaná evangelickým knězem Janem Herviciem Pražským a oslavená verši Jana Campana Vodňanského, tehdy ještě nekatolika, se konala na pražských Hradčanech takřka v předvečer stavovského povstání, dne 29. května 1617. I přes to, že se jí v zastoupení účastnil i císař Matyáš, mohla působit jako politická demonstrace. I někteří dnešní historikové o ní hovoří jako o důsledku nejrůznějších politických kalkulů a jednání s cílem dynasticky propojit českou a moravskou nekatolickou šlechtu, a získat tak na stranu českých radikálů váhající Moravany, včetně Karla staršího ze Žerotína. Ať se tyto úvahy zakládají na pravdě, anebo jsou poněkud přehnané, v každém případě muselo jméno muže ze staroměstského popraviště budit v žerotínském rodokmenu období rekatolizace a protireformace silně nepříznivý dojem. Ten mohl být navíc posílen i skutečností, že na žerotínských Losinách ještě několik let po popravě Jáchyma Ondřeje pobýval jeho syn a bratr Marie Anny Julius Šlik z Pasaunu. A konec konců i skutečností, že se Přemyslav II. ze Žerotína, který se v pobělohorském období stal jedním z nejčastějších korespondenčních partnerů Karla staršího, stále zdráhal přestoupit ke katolickému vyznání. Když roku 1634 zemřela Anna Marie Šlikovna ze Žerotína, bylo Přemyslavovi dokonce zakázáno, aby ji pohřbil ve svém velkolosinském kostele, takže musela být na radu Karla staršího pochována na statcích knížat Minsterberků ve Šternberku. Protože Přemyslav II. nekonvertoval ani na sklonku svého života, nesměly být ani po jeho smrti roku 1652 konány smuteční obřady a jeho tělo bylo pochováno až po několika letech, a to jen díky žerotínským poddaným. Ke konverzi se pod nátlakem odhodlal až jeho syn Přemyslav III., neboť to byla ostře vyslovená podmínka pro převzetí otcovských držav. Pokud se on i jeho následovníci chtěli s minulostí rodu vyrovnat, museli se postarat o vznik nové rodové historie a o její novou interpretaci. Tento nový rodový mýtus se musel tak nebo onak týkat i Karla staršího ze Žerotína, který osudy velkolosinské větve rodu v dramatickém období první třetiny 17. století bezprostředně ovlivnil. Podobně, jako tomu bylo o několik desítek let dříve například u Althannů nebo Verdenbergů, se vytvoření

tohoto mýtu a nově barokní apoteózy rodu Žerotínů ujali členové Tovařystva Ježíšova.⁷

Jiří Krüger, používající ovšem obvykle latinizované jméno Crugerius, se narodil roku 1608 v Praze, a byl tedy ještě jako mladík svědkem všech dramatických událostí kolem Bílé hory a potrestání českého stavovského povstání. V tomto ohledu se velmi podobal jen o deset let staršímu Komenskému či svému vrstevníku a pozdějšímu spolubratru v řádu jezuitů Bohuslavu Balbínovi. Podobně jako Balbín a Tanner bývá i Crugerius považován za čelného představitele českého barokního dějepisce, vnímajícího dějiny očima českého nebe. Proslavil se zejména pracemi o blahoslaveném Hroznatovi, ale také o pověstech vztahujících se k moravskému Holešovu. K sepsání dějin rodu Žerotínů se Crugerius dostal na sklonku šedesátých let 17. století, jak svědčí jeho datování v Hradci Králové roku 1669. Jeho spis se opíral o základní genealogické výzkumy, ve svém jádru zůstává nicméně závislý na pozdně renesančním sepsání rodových dějin, které zaznamenal v knize Zrcadlo slavného Markrabství moravského Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Paprocké Vůle. Podobně jako on, i Crugerius odvozuje původ Žerotínů od dávných ruských knížat a na počátek genealogického stromu klade samotného knížete Vladimíra. Mocný kníže, který se zasloužil o pokřesťanštění Kyjevské Rusi, tak nahradil málo známé Jaropelta a Kolgu, s nimiž je možno se setkat v rodové pověsti Paprockého. Rodu Žerotínů jsou tímto způsobem přiznány nejen knížecí, ale především křesťanské kořeny, což mělo nepochybně napomoci jejich představení jako zbožného katolického rodu. Crugeriovo pojetí rodu Žerotínů proto mohl roku 1683 do své rozsáhlé práce „*Virtus leonina*“ začlenit i další barokní dějepisec Dominik František Calin z Marienbergu, který tím Crugeriovu rukopisnou koncepci povýšil na oficiální tištěnou prezentaci „*slávy a cti žerotínského lva*“. Calinova kniha se měla stát skutečnou oslavou rodu skrze jeho slavnou a starobylou historii. Vedle standardního tištěného díla nechali Žerotínové vytvořit i unikátní monumentální rukopis, jenž se vyznačoval nejen okrasnou vazbou s žerotínským erbem, ale i četnými genealogickými tabulkami a historickými texty, erbovními cykly, symbolickými scénami z dějin rodu a hlavně celou řadou ideálních portrétů mýtických i reálných příslušníků dynastie, včetně známého portrétu Karla staršího ze Žerotína. Velkolosinští Žerotínové se však s vydáním tohoto reprezentativního tisku nespokojili. Jeho text a ilustrace nechali převést do podoby rozsáhlé nástěnné genealogické mapy na plátně, jež svými rozměry téměř pět krát šest metrů byla nepochybně určena pro některý ze sálů jejich severomoravského zámku. Jed-

notlivé genealogické rámce na mapě jsou přitom přepisem tabulek obsažených u Calina a také jednotlivá vyobrazení jsou grafickým převedením obrazové, heraldické a emblematické složky spisu „*Virtus leonina*“. Existence těchto genealogických děl dokládá, že velkolesinským Žerotínům šlo o více nežli o prostý výzkum dějin svého rodu. Usilovali o jeho apologii a apoteózu prostřednictvím monumentálních prostředků svázaných nejen s rodovou knihovnou, ale i s architekturou jednotlivých sídel. Nic na tom nemění ani skutečnost, že šlo o poněkud jiné prostředky, než se kterými se lze setkat třeba v sálech předků v althannovském Vranově, kounickém Slavkově nebo v serényiovských Miloticích.⁸

Crugerius ani Calin tedy nevytvořili novou koncepci žerotínského rodového mýtu, ale pouze dobově poupravili starší humanistické principy. Žerotíny představili jako starobylý, bohatý a mocný šlechtický rod, jehož sláva se opírá stejně tak o rodové državy, jako o působení v nejrůznějších úřadech. Důraz na zbožnost rodu a jeho příslušnost ke katolické církvi byl samozřejmou součástí tohoto výkladu. Barokní dějepisci si ovšem dokázali poradit i s kacírskou minulostí předků. Ačkoliv psali své dílo ve službách velkolesinské větve Žerotínů a ostatní rodové linie by teoreticky mohli pominout či aspoň upozadit, postavili do centra rodového panteonu naopak Karla staršího ze Žerotína, jemuž se od Crugeria dokonce dostalo epiteta „*Carolus Magnus*“.⁹

Calinova „*Virtus leonina*“ oslavuje už Karlova otce Jana staršího ze Žerotína na Náměšti, kterého označuje jako nového císaře Antonina. Disponoval prý talentem, jenž mu umožnil naučit se hned několika jazykům. Vyznačoval se údajně velkou moudrostí, díky níž se mu dostalo zaslouženého ocenění ve formě vysokých zemských úřadů a s jejíž pomocí také vykonal mnohé nezapomenutelné skutky ve prospěch své vlasti. Působení jeho syna Karla staršího ze Žerotína potom lze podle Crugeria a Calina považovat přímo za jeden z vrcholů dlouhých rodových dějin. Oba v této souvislosti citují Paprockého, který jej podle vyjádření barokních dějepisců již roku 1590, tedy ještě v době Karlova mládí, označil za perlu či „*znamení Moravy*“. V laudatiu k jeho osobě zdůraznili například Karlovo vzdělání, a to včetně znalostí filozofie, matematiky, historie, etiky a politiky, jichž se mu dostalo usilovným studiem u soukromých učitelů i na veřejných akademiích v Německu a ve Francii. Obzvláště pak vyzdvihli jeho právnické znalosti, jež byly příčinou, že se údajně o jeho radu ucházelo hned několik po sobě jdoucích habsburských panovníků, a díky nimž se mu od císaře Matyáše dostalo povýšení do nejvyššího zemského úřadu na Moravě. Mohl tak ve své zemi vystupovat jako „*Měsíc mezi hvězdami*

5. Titulni list spisu Virtus Leonina

6. Žerotínové jako válečníci

7. Žerotínové ve službě panovníkům

*a Slunce mezi planetami“; „Luna inter Stellae minores vel Sol plane inter Planetas eminebat“.*¹⁰

Calin a jeho prostřednictvím především Crugerius se ovšem v takto komponované apoteóze nemohli zcela vyhnout Karlově konfesní příslušnosti, v dobovém kontextu druhé poloviny 17. století nepochybně vnímané s přívlastkem kacířská. Svou konstrukci nicméně opřeli o kontrast nepravé víry na jedné straně a věrnosti důsledně zachovávané katolickým panovníkům, popřípadě barokně chápanému zemskému vlastnictví na straně druhé. Karlova moudrost mu podle Calinových slov pomohla k tomu, aby v rozhodujícím okamžiku stavovského povstání nepropadl zlobě a násilí, které se všude v jeho okolí šířilo, a zachoval chladnou hlavu a především věrnost katolickému císaři Ferdinandovi, kterého po právu vnímal jako nejvyšší autoritu ve státě. Jeho motivem k takovému postoji byla moudrá snaha o zachování míru, tolerance a obecného dobrého. Ke vzpouře se údajně nenechal strhnout ani radikálními nepřátelskými politiky, ani svými kazateli. Ačkoliv se tedy se svým panovníkem nesjednotil ve víře, a zůstával tak na pozici heretického náboženství, přičinil se díky své věrnosti Ferdinandovi II. svým způsobem nejen o vítězství práva, ale i o vítězství pravé víry. Jezuita Crugerius tak oslavil Žerotína za jeho konkrétní jednání. Žerotín se v jeho očích zasloužil jako nekatolík o pravou víru více, než kdyby podobným způsobem jednal panovníkův souvěrec. Svou věrnost panovníkovi totiž zachovával nikoliv v souladu se svým náboženským přesvědčením, ale naopak i přes svou heretickou konfesi. Karel ze Žerotína tak mohl být označen jako „*Carolus Magnus*“. A na genealogické mapě rodu Žerotínů se vedle žerotínského lva, jenž podle Karla staršího kdysi býval symbolem „*věrnosti víře otců*“, i vedle portrétu samotného Žerotína objevily citáty z Písma, tentokrát ovšem v souladu s barokním katolickým územ.¹¹

Královéhradecký jezuita dal svým spisem na počátku druhé poloviny 17. století vzniknout argumentaci, která se napříště stala jedním z nástrojů žerotínské apologetiky ze strany katolické církve a katolického dějepisce, zatímco nekatolické dějepisce začalo pozvolna Karla staršího ze Žerotína právě za jeho věrnost císaři odsuzovat. Za zcela jiných okolností, dvě století po Calinovi a po převzetí jezuitské štafety žerotínské historiografie rajhradskými benediktiny Šemberou a Dudíkem, použil stejnou argumentaci Eduard Domluvil, jenž byl v jedné osobě historikem Vlastivědy moravské, katolickým knězem období rodícího se českého probuzení na Moravě a farářem v „*žerotínském*“ Valašském Meziříčí. Pod dojmem Brandlova vydání Žerotínových listů sepsal ve formě série svato-

8. Genealogická tabule Žerotínů ve spisu Virtus Leonina

dušních kázání oslavný spisek na Karla staršího ze Žerotína. Učinil tak roku 1886 pod příznačným názvem, který jako by vypadl z Crugeriových barokních formulací: „*Památce Karla staršího ze Žerotína, muže víry i práce, pána rodu habsburskému i národu svému nejuvěrnějšího*“.¹²

Brandýské zapomenutí a bludovská oslava

Barokní žerotínský mýtus, vytvořený Jiřím Crugeriem a Dominikem Františkem Calinem, byl odrazem apologetických snah velkolosinských Žerotínů, nikoliv obecně přijímanou interpretací osudů někdejšího moravského zemského hejtmana a s ním spojených dějin Jednoty bratrské a stavovského odboje. Staré konfesní spory se znovu otevřely ve chvíli, kdy byla ve dvacátých letech 18. století v Brandýse nad Orlicí, v místě starého bratrského sboru „*Na Loukotě*“, odhalena někdejší rodová žerotínská hrobka. Uvedený objev nečekaně rozpoutal sérii jednání a osobních střetů mezi představiteli katolické církve, barokními i novověkými majiteli brandýského panství i velkolosinskými a posléze bludovskými Žerotíny, které trvaly více než sto let a jejichž předmětem bylo to, zda je možné, či naopak nemožné pochovat tělesné schránky dávných kacířů do posvěcené katolické půdy. Na ostroiti tohoto sporu nic nezměnilo ani přicházející osvícenství a dokonce ani zemský raný český nacionalismus a moravský zemský patriotismus počátku 19. století, který například ve výše zmiňovaných osobách Josefa Dobrovského, Josefa Jungmanna a Františka Palackého začal postupně objevovat osobnost Karla staršího ze Žerotína jako předmět svého zájmu. Anticipoval tak velkou generaci moravského „*žerotínského*“ dějepisectví, reprezentovanou Aloisem Vojtěchem Šemberou, Bedou Dudíkem, Vincencem Brandlem, Petrem rytířem Chlumeckým, Eduardem Domluvilem nebo Františkem Kadlčíkem, kteří bez ohledu na své vlastní vyznání a sociální postavení již Karlovu konfesní příslušnost stavěli do zcela jiného zorného pole.¹³

Objev hrobky Na Loukotě byl ještě v průběhu 19. století popsán hned několika historiky, především Aloisem Vojtěchem Šemberou a Františkem Kadlčíkem. Podle posledně jmenovaného, jenž roku 1886 vydal vlastivědnou práci o historii východočeského Brandýska s názvem „*Děje a paměti Brandejsa nad Orlicí*“, se tak stalo roku 1721. Podle zachovaných zpráv došlo k tomuto objevu více méně náhodou po vydatném dešti. Uvnitř prostoru hrobky bylo nalezeno celkem třináct rakví. Vzhledem ke skuteč-

nosti, že většina z nich byla označena nápisy, bylo možno prakticky ihned určit, že v nich byly uloženy tělesné ostatky někdejších brandýských pánů z rodu Žerotínů a jejich příbuzných. Toto zjištění prakticky okamžitě vyvolalo vleklé právní spory o určení vlastnictví kosterních pozůstatků a příslušenství hrobky, do nichž se zapojilo hned několik církevních institucí, litomyšlský hrabě Trauttmansdorff jakožto aktuální brandýská vrchnost a lokátor zdejší farnosti a roku 1724 také Ludvík František ze Žerotína coby potomek a dědic brandýských Žerotínů. Uvedený právní spor se rozhořel hned v několika liniích, z nichž některé lze označit za ideové a náboženské, zatímco jiné spíše za materiální a utilitární. Po celou dobu jednání se ovšem ideové aspekty s pohledy materiálními tak úzce prolínaly, že lze analýzu motivů jednání jednotlivých účastníků sporu považovat za velmi obtížnou.¹⁴

Ačkoliv byla hned od počátku o nečekaném nálezu informována brandýská vrchnost, ujaly se nejprve iniciativy spíše církevní orgány. Podle mínění místního faráře, které posléze přijalo za své i děkanství v Ústí nad Orlicí a dokonce i pražská konzistoř, by bylo nejprve potřeba prokázat, zda se pochované osoby nebo alespoň některé z nich nehlásily ke katolické víře. Potom by totiž nebyl problém s přenesením jejich ostatků a uložením do posvěcené půdy. Navíc veškerý inventář hrobky, včetně nalezených cenností, by připadl církvi, což by pro nebohatou brandýskou faru znamenalo nezanedbatelný finanční přínos. Když byly opsány nápisy umístěné na jednotlivých rakvích a identifikovány jednotliví pohřbení, ukázala se tato konstrukce jako neudržitelná. O náboženské příslušnosti Karla staršího ze Žerotína a jeho nejbližších příbuzných panovalo i po osmdesáti letech od jeho smrti poměrně jasné povědomí. Brandýskému faráři navíc nepomohla ani snaha prohlásit za katoličku Libuši ze Žerotína, rozenou Bruntálskou z Vrbna, jejíž tělo se v hrobce také nacházelo. Do věci se nicméně velmi razantně vložil Trauttmansdorff, sám přesvědčený katolík, který prohlásil všechny nalezené pozůstatky za ostatky příslušníků luteránského vyznání, a tedy kacíře, které není možno pochovat na katolickém hřbitově. Katolictví Libuše Bruntálské z Vrbna vyvrátil logickou, byť na ne zcela pravdivých základech postavenou úvahou, že v době její smrti se v Brandýse nacházel i katolický kostel, ve kterém by jistě byli pohřbeni všichni případní katoličtí příslušníci vrchnostenské rodiny. Za nedostatek v Trauttmansdorffově výkladu přitom nelze považovat ani záměnu českobratrských Žerotínů za luterány, popřípadě jednoduše za kacíře. Na počátku 18. století totiž, alespoň na katolické straně, jemné nuance mezi jednotlivými nekatolic-

kými konfesemi již natolik splývaly, že i strahovský knihovník bez uzardění zařadil Kralickou bibli, jež se k němu dostala z pozůstalosti Jana Diviše ze Žerotína, do knihovny strahovského Teologického sálu pod označením „*Biblia Hussitica*“. Pro Trauttmansdorffa by nicméně vítězství nad katolickou farou znamenalo právo disponovat s ostatky a těžit i z bohatství uloženého v hrobce. Neváhal proto za tímto účelem dokonce nechat provést tajnou vizitaci hrobky, otevřít některé rakve a odnést odsud zachované žerotínské šperky. Toto vítězství hraběte Trauttmansdorffa se však velmi rychle mělo ukázat jako vítězství Pyrrhovo.¹⁵

Bohatství uložené v brandýské hrobce Žerotínů nebylo ani zdaleka tak velké, jak se původně předpokládalo. Otevřená hrobka navíc začala lákat nejrůznější zloděje a nenechavce, proti nimž musel dokonce jednou zasáhnout dav rozhněvaných brandýských obyvatel. Konfesní příslušnost Žerotínů stále neumožňovala pohřbit je katolickým způsobem na posvěcené půdě. A tak nezbylo než nechat hrobku hlídat najatými strážci, jejichž plat ovšem ujídal z financí získaných odprodejem některých předmětů nalezených v rakvích. Tato situace měla být vyřešena až roku 1724 a ke konečnému rozhodnutí byl přizván i bludovský hrabě Jan Ludvík ze Žerotína. Výsledkem dalšího jednání, jež se táhlo až do čtyřicátých let 18. století, bylo rozhodnutí ostatky Žerotínů exhumovat a pohřbit je v jedné společné dubové rakvi na neposvěceném místě. Původně to snad bylo přímo v hrobce. Po dalších krádežích však byla vybrána nedaleká loučka, která obklopovala někdejší sbor a v předbělohorské době sloužila jako hřbitov brandýských bratří. Kadlčík v této souvislosti mluví o „*zahradě jednoho brandýského souseda*“. Protože hrabě Trauttmansdorff mezitím zemřel a jeho nástupci na Litomyšli neprojevovali o celou věc patřičný zájem, stal se vlastníkem předmětů z hrobky Žerotín, který během procesu stále více a více přebíral iniciativu. Nyní si pro sebe kromě příslušného finančního obnosu vyžádal jen některé nápisové tabulky z hrobky, nicméně vlastní rakve a některé další předměty po odečtení nákladů na strážní službu daroval brandýské faře. Svícny a další předměty z hrobky byly během následujícího století postupně rozprodány a ztraceny. Z někdejšího bratrského sboru a hřbitova byl postupně brán materiál na různé stavby a na původní účel tohoto místa se zapomínalo. O přenesení ostatků na moravské žerotínské panství Velké Losiny, kde byla, dost možná i za tímto účelem, vybudována nová rodinná hrobka, nemohlo být ani řeči. Podobné snahy totiž narážely na zákaz olomoucké konzistoře. Ne nadarmo Jan Ludvík ze Žerotína i vlastní velkolosinské předky musel vydávat za katolíky a o tomtéž se neúspěšně snažil přesvědčit olomouckou

konzistoř i v souvislosti s osobami pohřbenými v Brandýse. Také Žerotínův záměr vybudovat svým předkům v Brandýse Na Loukoti alespoň pomník, nenašel naplnění. *Damnatio memoriae* nad „*velkým Žerotínem*“ se v barokní atmosféře předtolerančních českých zemí mělo naplnit v absolutním rozměru. Mýtus aristokrata vždy věrného císaři byl opět nahrazen mýtem kacíře, který se nemíní se svým panovníkem sjednotit ve víře, což je na počátku 18. století stále ještě vnímáno nejen jako projev smrtelného hříchu, ale i jako konkrétní porušení právních norem.¹⁶

Situace se začala měnit až ve třicátých letech 19. století. František Josef ze Žerotína na Bludově, vnuk Jana Ludvíka, nejspíše obdržel z Olomouce povolení k převezení ostatků a svou žádostí o ně, adresovanou do Brandýsa, vyvolal u zdejších zodpovědných osob značný zmatek. Do Brandýsa nad Orlicí navíc podnikl badatelskou výpravu Alois Vojtěch Šembera, aby zde pátral po někdejší žerotínské kryptě. Na jeho popud potom byla obnovena debata s bludovským hrabětem Františkem Josefem ze Žerotína a vzhledem ke změněným náboženským i politickým poměrům se mohla opětně otevřít také otázka přenesení ostatků z Brandýsa na Moravu. Roku 1841 byla v Brandýse nad Orlicí, tentokráte již za přispění brandýského katolického faráře Josefa Koláře a také místních úřadů a honorace, nalezena a exhumována rakev. Až do dalšího rozhodnutí byly ostatky pietně uchovány v prostorách brandýského zámku. Doba se změnila a spřízněnost novověkým vlastenectvím se nyní zdála být důležitější nežli konfesní rozdílnost. František Kadlčík proto neopomněl připomenout, že farář i jeho kaplan Jan Michal byli „*dobrymi Čechy*“.¹⁷

Dne 8. listopadu 1842, nejspíše ne náhodou v den výročí bitvy na Bílé hoře, se kosterní pozůstatky Žerotínů s povolením obou zemských vlád a s „*největší slávou*“ za velkého shromáždění obyvatel městečka na břehu řeky Orlice, včetně zdejšího katolického duchovenstva, městského a vrchnostenského úřednictva, vydaly z brandýského zámku na cestu do severomoravského Bludova, kde spočinuly v nově upravené hrobce pod podlahou katolického kostela. Mýtus zapomnění, který provázel kacíře Žerotína v období vrcholného baroka, se v následujícím století proměnil v mýtus národní oslavy. Karel starší ze Žerotína díky svému zemskému vlastenectví, lásce ke své zemi a rodnému jazyku, bez ohledu na svou konfesní příslušnost, nyní odpovídal nastupujícímu českému národnímu uvědomění. Debaty o roli Karla staršího ze Žerotína v českých a moravských dějinách však ani tímto novověkým mýtem zdaleka končit neměly.

Cesta za vzděláním

První úkoly mladého Jana Amose Komenského ve službách Karla staršího ze Žerotína byly spjaty s historiografickou prací, která vyústila v sepsání dějin žerotínského rodu. Jak je patrné z jejich dochované korespondence i z dalších zachovaných pramenů, byla předmětem vzájemné komunikace obou velkých Moravanů také knihovnická práce, která svým charakterem s rodovým dějepisectvím a genealogií do-
sti úzce souvisela. Kolem roku 1630 Komenský nejspíše redigoval knihu o dějinách Žerotínů a zároveň se zabýval uspořádáním rodové knihovny ve Vratislavi. V průběhu první třetiny 17. století Žerotín korespondoval s Komenským také v souvislosti se snahou materiálně zabezpečit duchovní Jednoty bratrské na jejich cestě do polského exilu. Komenský měl v tomto případě sehrát roli zprostředkovatele, rozhodujícího o formách Žerotínovy podpory i o praktických možnostech transportu finančních i materiálních prostředků z východočeského Brandýsa do slezské Vratislavi a odtud dále do velkopolského Lešna. A pominout samozřejmě nelze ani duchovní službu vykonávanou na několika dominiích Karla staršího ze Žerotína, který zde vystupoval jako kolátor a patron příslušných bratrských sborů. I když bylo působení Jana Amose Komenského ve službách Karla staršího mnohostranné a rozmanité, ne náhodou se budoucí učitel národů víc nežli v oblasti historiografie, knihovnictví, církevní ekonomiky nebo duchovní správy proslavil v oboru praxe a teorie vzdělávání. A opět nikoliv náhodou byly počátky této činnosti spjaty s osobou Žerotína. Komenský studoval v Herbornu a v Heidelbergu pod Žerotínovou patronací a díky jeho doporučení se mohl setkat s některými předními učiteli kalvínského světa. Také Komenského cesta do Amsterdamu a Londýna do značné míry kopírovala někdejší studijní cestu mladého moravského velmože. Komenského pedagogická praxe začala na žerotínském Přerově,